

УДК 94 (477.87) «1945/1948»: [437:343.343.6]

МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ, ПОВ'ЯЗАНІ З УСТАНОВЛЕННЯМ ЧЕХОСЛОВАЦЬКО-РАДЯНСЬКОГО КОРДОНУ (1945-1948 рр.)

Худіш П. М. (Ужгород)

У статті зроблено спробу дослідити міграційні процеси, пов'язані з установами чехословацько-радянського кордону в листопаді 1945 р. Кордон став важливим фактором у житті жителів Закарпаття та Чехословацької республіки. Його поява призвела до виникнення міграційного процесу – нелегального перетину кордону з СРСР до ЧСР. Громадяни, які нелегально перетинали межу, керувалися переважно політичними та економічними мотивами. Крім того, у статті розглянуто долю так званих «візитерів», громадян Чехословаччини, які потрапили в Закарпатську Україну у першій половині 1945 р. і не змогли повернутися додому внаслідок встановлення кордону між ЧСР та СРСР.

Ключові слова: Закарпаття, Чехословаччина, нелегальний перехід кордону, «візитери», міграція.

За словами представників сучасної історіографії, border studies (дослідження пограниччя – borderlands) є вдячним полем для мікроісторичних досліджень. Ці дослідження аналізують впливи межового становища та кордонів

на населення по обидва боки кордону. Особливий інтерес викликає питання, яким чином зміна кордонів впливає на населення. Тихі провінційні містечка можуть перетворитися на жваві торговельні і транспортні пограничні пункти.

З іншого боку, встановлення нових кордонів розділяє колись взаємопов'язані політичні та економічні комунікаційні простори та життєві світи. У Центральній та Східній Європі ХХ століття такі процеси були особливо частими, і нерідко їх супроводжували добровільні та примусові переселення та «етнічні чистки» [12, с. 52].

Тема нелегального перетину чехословацького кордону в період після Другої світової війни знайшла часткове відображення у працях Р. Офіцінського [9; 11] та І. Вовканича [2; 1]. Першою розвідкою, котра певною мірою торкалася даного аспекту історії міграційних процесів на Закарпатті, виявилася робота С. Гордійчука [3]. Проте вважаємо, що тему розкрито ним тільки побіжно, в контексті проблеми нелегального переходу через кордон загалом, а не конкретно чехословацького кордону. Крім того, в його статті розглянуто переважно процес засудження за факти перетину кордону та проігноровано іноземні архіви з даної теми. Потребує детальнішого висвітлення також взаємозв'язок нелегального перетину кордону з іншими міграційними процесами, що мали місце на Закарпатті: оптація та репатріація.

Невдовзі після ратифікації договору між ЧСР та СРСР про Закарпатську Україну Радянський Союз заклав кордони. З 1945 р. на західному кордоні СРСР починає формуватися «велетенська дикунська споруда з вишок, багатоярусного колючого дроту, слідчих смуг, електросигналізації, КПП, застав, комендатур, патрулів, постів та вівчарок» [10, с. 52]. Створення штучного бар'єру стало перепорою для тисяч людей по обидва боки прикордонної смуги, а сотням на довгі роки змінило звичний хід життя.

Процес переміщення осіб через умовний кордон Словаччини і Закарпаття розпочався з моменту закінчення бойових операцій у Східній Словаччині, тобто з початку 1945 р. Значна кількість осіб отримала нагоду приїхати з Чехословаччини на колишню найсхіднішу частину республіки вперше після гортівської окупації та шести років угорського правління. Причини приїзду були переважно побутовими: їхали в гості до родичів, друзів, провідати рідних та близьких, забрати рухоме або поглянути на своє колишнє нерухоме майно, поселитися знову. В чехословацьких добувих документах таких осіб названо «*návštěvníci*» (з чес. *návštěva* – відвідини, візит), тобто «ті, хто приїхали в гості», чи «візитери». Пропонуємо, для полегшення розуміння, в подальшому розгляді вживати відносно них саме термін «візитери».

Вперше цих людей чехословацька влада згадала на початку січня 1946 р. 7 січня Зденек Томан, котрого щойно призначили уповноваженим з питань реалізації процесу оптації, надсилав свій перший звіт до Міністерства закордонних справ ЧСР. У ньому він виділив три проблеми. Перша

стосувалася власне осіб, які підпадають під термін «оптанти» (вони значилися третім пунктом). Другу категорію становили чехи та словаки з реєстрацією місця проживання (*Domovské právo*) в Чехії чи Словаччині, котрі затрималися до 29 червня 1945 р. на Закарпатській Україні, де й залишилися. «Якщо мова йде про цих осіб, – ішлося далі у звіті, – то потрібно розпочати перемовини в Москві з метою їх репатріації, адже таких осіб повинні вважати за репатріантів. Їм мають видати дозвіл на терміновий виїзд до ЧСР, причому вони мають виїздити організованим транспортом так, щоб могли взяти з собою все рухоме майно. Є потреба вказати на те, що від'їзд радянських репатріантів з нашої (чехословацької – П. Х.) сторони всіма можливими способами підтримується». Третя категорія – громадяни ЧСР, котрі приїхали на Закарпатську Україну перед ратифікацією угоди та закриттям кордонів. Мова йде про чехословацьких громадян, особливо вояків чехословацької армії та членів їхніх родин, а також про тих, котрі мали родичів на Закарпатській Україні і приїхали в гості перед закриттям кордонів. Томан пише, що цим особам заборонено виїзд, багато з них залишилися без засобів для існування і перебувають у важкій економічній та житловій ситуації. «Немає жодних причин, чому б цим нашим громадянам радянська влада забороняла від'їзд на батьківщину. Найкраще було би, щоб СРСР негайно дозволив їм виїзд. Про це я веду переговори з місцевою владою, а особливо з Іваном Івановичем Туряницею, головою Народної Ради Закарпатської України», – писав він. Проте чиновник ЧСР все ж визнавав, що вирішальне слово в цьому питанні має Москва. Звіт він завершує твердженням про те, що «...особливо потрібно наголосити про групу осіб (залізничники, поштові працівники, дорожники та інші), котрі безпосередньо перед закриттям кордонів виїхали в дорогу до ЧСР, але були затримані в Чопі. Щодня вони до нас звертаються по допомогу, але ми їм допомогти не можемо нічим, тому що ми тут з місцевими органами без дозволу Москви безсилі. Ми маємо економічний та державний інтерес, щоб ці люди повернулися якнайраніше до ЧСР і щоб оптаційний процес був чимшвидше завершеним» [20].

Того ж дня в листі до І. Туряниці Зденек Томан подає кілька пропозицій, чи то прохань. Зокрема, перші дві категорії громадян, указані в звіті (ті, котрі мають реєстрацію на території Чехії та Словаччини й ті, хто «приїхали в гості»), об'єднані в одну, і вказано, що вони залишилися на території Закарпатської України не з власної вини. Підкреслюється, що їх ніхто не попереджав про неможливість вільного виїзду, та надається прохання про надання дозволу на їх щонайшвидшу відправку до Чехословаччини. Досить логічно Томан вказує, що немає причин для подальшого утримування цих осіб на Закарпатті [18].

Наприкінці січня 1946 р. уповноважений із процесу оптації, цього разу вже в листі до державного секретаря В. Клементіса нагадує, що велика кількість осіб із чеською та словацькою реєстрацією, а також громадян Чехословаччини (вояків чехословацької армії та їхніх родичів), які приїхали в гості на Закарпатську Україну, досі перебувають у важкому економічному становищі на території Закарпаття й не мають права на виїзд [19].

Між тим, усе поступово йшло до того, що так звані «візитери» можуть опинитися поза законом, адже терміни їхніх дозволів на перебування, паспортів та військових відпусток стрімко спливали. 1 лютого звіт до Праги відіслав заступник уповноваженого з питань оптації Земан. Чиновник пише, що воjakам у відпустці і т. зв. гостям, які приїхали на Закарпатську Україну, він особисто продовжував термін дії перепусток і закордонних паспортів. Ще в попередніх повідомленнях З. Томан писав, що необхідно провести аудієнцію для Горака (посла ЧСР) у Молотова задля вирішення цього питання. Земан констатує, що досі не дістав жодних інструкцій з Москви від посла [33].

13 лютого З. Томан в Ужгороді мав розмову із заступником голови народного комісаріату закордонних справ УРСР Устименком. Радянський чиновник спеціально відвідав Закарпаття для вирішення спірних і проблемних питань оптаційного процесу. Одним із питань, яке підняв Томан у цій розмові, була ситуація щодо чехословацьких громадян, котрі приїхали в гості й досі не можуть виїхати з території СРСР. У відповідь він отримав обіцянку, що ті особи, які мають чехословацькі документи, швидко зможуть поїхати на батьківщину [21].

Але дотримувати цієї обіцянки ніхто не збирався. 1946 р. осіб, котрі опинилися на Закарпатській Україні перед закриттям кордону і не змогли виїхати, з СРСР не випустили. Натомість один із фактів характеризує вибірковість та абсурдність радянської політики стосовно свого «нібито союзника» у Другій світовій війні, Чехословаччини. Державний секретар ЧСР В. Клементіс 8 липня 1946 р. під час розмови з послом СРСР у Празі Валеріаном Зоріним виразив свою незгоду з діями радянської влади. Виявляється, за три тижні перед даною розмовою СРСР привіз на кордон у Чоп 1400 чехословацьких громадян, полонених Червоною армією в ході війни. Їм було віддано розпорядження переходити державний кордон, без того аби чехословацькі прикордонні органи та органи державної безпеки мали можливість проконтролювати їх; було також розпорядження затримати тих, проти кого кримінальні справи повинні були бути продовжені. Клементіс говорив, що Чехословаччина й надалі наполягає на видачі всіх своїх громадян, заарештованих Червоною армією, але в подаль-

шому вимагатиме надавати списки цих осіб. Зорін пообіцяв терміново розібратися у справі [31]. 11 липня Клементіс відсилає депешу в посольство ЧСР про цей випадок з інтернованими, «випущеними» через кордон Чехословаччини. Виявилось, що більшість із них були за національністю німці та угорці. Держсекретар пояснює це тим, що начальники бараків у таборах інтернованих – німці, а тому вони допомагали своїм «одноплемінникам» [14]. Отже, як бачимо, замість вирішення справи «візитерів», залізничників чи інших службовців ЧСР, багато з яких мали навіть документи, СРСР здійснював безпрецедентні з дипломатичної точки зору заходи стосовно «сусідньої, дружньої, союзницької держави». Радянська безкомпромісна дипломатія, базована на «верховенстві сильнішого», й надалі проявлялася у стосунках між ЧСР та СРСР.

На адресу міністерства закордонних справ 7 листопада 1946 р. надходить лист від закарпатських оптантів, в якому вони вказують орієнтовну кількість осіб, які бажають переселитися – 3-4 тис. З цього числа близько 10% становили залізничники, котрі внаслідок оптації втратили роботу і від 4 до 12 місяців не отримували талони на продукти харчування. Вони втратили можливості заробітку, перебували у найскрутнішому становищі й були змушені продавати своє рухоме майно на ринках, щоб прогодувати родини. Своєрідний «лист розпачу» завершується словами: «Хочемо вірити, що наша влада піклується про нас і не дозволить, щоб державні службовці розпродавали своє майно, аби вижити. Допоможіть нам!» [17]. Отже, з цього моменту можна судити про приблизну кількість службовців – 300-400 осіб.

А тим часом радянські державні органи в Закарпатській області також ретельно моніторять ситуацію. Ужгородський міський відділ у справах репатріації облвиконкому 1946 р. підготував список осіб, котрі перетнули кордон СРСР 1945 р. й через його закриття не змогли повернутися. У списку значилося 36 людей. З них: 19 словаків, 9 євреїв, 6 чехів та 2 українця. Записували також мету приїзду, зокрема: 16 осіб їхали на зустріч чи пошуки рідних, 8 – «за речами» (євреї, словаки та чехи), 7 – «у зв'язку з воєнними діями» (словаки). У списку було зазначено і графу «громадянство», в усіх воно було вказане чехословацьке [4, арк. 1-2]. Як з'ясувалося згодом, це був один із перших списків, а осіб, які підпадають під дану категорію, було разів у 10 більше.

Про категорію «візитерів» у Празі 3 грудня 1946 р. у своєму звіті згадує майор Ф. Кураціна, голова чехословацької комісії з вирішення питань оптації. Його пропозиція до уряду ЧСР полягала в проведенні додаткового етапу прийому заяв, в якому взяли б участь зокрема й зазначені особи [1, с. 393]. Наприкінці місяця, 21 грудня, чехословацьке

посольство в Москві у телеграмі до свого МЗС уточнило запитання стосовно «візитерів». Посольство вимагало відповіді від міністерства: «Чи повинні до них надалі надходити оптаційні заяви від чехословацьких громадян, які zostалися на території Закарпаття після закриття кордонів?» [28]. Перша чехословацька оптаційна комісія (до повноважень якої входили й питання «тих, хто приїхали в гості»), що протягом місяця (кінець жовтня - кінець листопада 1946 р.) працювала в Ужгороді, через відверту протидію радянських органів зазнала фіаско й повернулася до Праги. Проте в березні 1947 р. вона вдруге повернулася в Закарпатську область. Одразу на першій зустрічі з І. Туряницею, 6 березня 1947 р., ключовим пунктом було прохання внести у список оптантів так званих «візитерів». І. Туряниця дав обіцянку зробити все можливе для цього, але конкретно нічого не повідомив [29].

Активна фаза переселення оптантів розпочалася 26 березня 1947 р., але питання «візитерів», що стояло на порядку денному, так і не було вирішене. 9 квітня Кураціна телеграфує з Москви, що закарпатська влада готова випустити цих осіб, але вимагає, аби їм усім видали чехословацькі закордонні паспорти [13]. 10 травня 1947 р. міністерство внутрішніх справ Чехословаччини надіслало внутрішнього листа до МЗС ЧСР, в якому було вказано, що на Закарпатті перебувають близько 250 чехословацьких громадян, котрі можуть підтвердити це новими паспортами чи документами прописки, виданими після травня 1945 р. МВС рекомендувало дипломатичному відомству наполягати в Москві, щоб цих осіб репатрйювали до Чехословаччини [16]. Вже 16 травня в МЗС було вирішено уповноважити Франтішека Кураціну видавати закордонні паспорти тим особам на Закарпатті, котрі зможуть надати потрібні документи. Ці закордонні паспорти мали бути дійсними тільки для повернення до ЧСР. В червні уряд Чехословаччини уповноважив МЗС провести переговори в Москві щодо додаткового етапу оптаційного процесу, аби надати можливість, зокрема й так званим «візитерам», повернутися на батьківщину. Проте переговори посла ЧСР із заступником міністра закордонних справ СРСР Маликом, що відбулися 24 липня, успіхом не увінчалися. Єдине, що радянський дипломат сказав напевне – це те, що «навіть, якщо додаткова оптація оголошена не буде, він клопотатиме про необхідність переселення таких осіб» [23].

27 серпня чехословацький уповноважений Франтішек Кураціна надсилає листа до Лазаря Кагановича в Київ. Крім питання про «прямих оптантів», Кураціна в листі до Кагановича згадав і про осіб, які приїхали в гості, але не змогли виїхати після закриття кордонів, і про осіб, котрі бажають також подати на оптацію, але не встигли цього зробити (були в полоні, повернулися з концентра-

ційного табору, перебували в лікарні тощо) [24]. А 1 вересня 1947 р. завідувач закарпатського обласного відділу у справах репатрйації Онуфрйєв відсилає листа з грифом «секретно» до заввідділом у справах репатрйації при Раді міністрів УРСР Зозуленка. Він пише, що в області перебувають особи, котрі не змогли виїхати вчасно через закриття кордону. Частина з них паспортизована, а частина має паспорти ЧСР. Закарпатський відділ просив київський і всесоюзний відділи у справах репатрйації посприяти, щоб цих осіб репатрйювали до ЧСР, «оскільки більшість з них не мають житлової площі, а наближається зимній період» [6, арк. 23].

10 жовтня 1947 р. діяльність оптаційної комісії було припинено, Кураціну – відкликано назад до Праги. Питання «осіб, які поїхали в гості», як зазначало МВС ЧСР, буде вирішено в ході подальших дипломатичних переговорів [30]. Проте, такі перемовини жодного результату не приносили. Вже 28 листопада на міжміністерській нараді уряду Чехословаччини в Празі доктор Вернер з МВС знову згадав про «візитерів» чисельністю близько 5 тис. осіб, які можуть ще претендувати на оптацію із Закарпаття [32].

Справа цих осіб просувалася повільно. 25 грудня 1947 р., а потім 19 січня 1948 р. Їржі Горак мав бесіди щодо «візитерів» із Вишинським та Александровим. На других перемовинах Вишинський, котрий, як здалося Гораку, був не надто в курсі справи, констатував: «Звісно, особи, котрі приїхали тільки в гості, мають повне право повернутися додому, якщо щодо цього немає протесту, наприклад в політичному плані». Вишинський розпорядився, щоб Александров ще раз дослідив це питання й надав висновки [26].

21 січня 1948 р. було проведено ще одну нараду з Александровим та Зоріним. Александров повідомив, що органи влади Закарпатської області мають список близько 100 осіб, котрі бажають виїхати в ЧСР і мають чехословацькі паспорти. 6 березня 1948 р. Александров вручив Кашпарекові пам'ятну записку, в якій вказано, що Радянський Союз готовий передати чехословацькій владі «осіб, котрі приїхали в гості» і не змогли виїхати через закриття кордонів у листопаді 1945 р. Передача може відбутися будь-коли, починаючи з 8 березня, щойно чехословацька влада призначить уповноваженого з даного питання, котрий прийме осіб від полковника Рудевського в Чопі [27]. Такого уповноваженого чеський уряд призначив 19 березня, ним став доктор права Ян Скоржепа. Офіційно його посада звучала як «уповноважений з проведення Договору між ЧСР і СРСР про Закарпатську Україну з питань репатрйації чехословацьких громадян та інших питань, пов'язаних із рееміграцією їхніх родичів та військових осіб». Основним завданням Скоржепи був прийом т. зв. «осіб, які

перебували в гостях». 27 квітня 1947 р. начальник 2 відділу УМДБ Закарпатської області підполковник Воробйов надіслав секретного листа голові відділу у справах репатріації при облвиконкомі Онуфрієву. В ньому вказано, що у списку з 228 осіб, котрі підлягають переселенню до ЧСР, є 5 осіб, проти виїзду яких виступає обласне правління міністерства державної безпеки [7, арк. 12].

10 травня доктор Ян Скоржепа надсилає листа з Чопу до Праги. В ньому він пише, що прибув туди 21 квітня. Хотів поїхати до Ужгорода, але його віза була з написом «до Чопа», тому його не випустили нікуди. На першу інформацію та комісію з Ужгорода й Мукачева, необхідні для початку процесу переселення, Скоржепі та його помічниці пані Голій довелося чекати аж до 4 травня. Таким чином, перший транспорт із 87 особами було відправлено тільки 6 травня. В день відсилання листа, 10 травня, повинно було бути відправлено другий транспорт, але чехословацький уповноважений пише, що ніхто не приїхав і зв'язку з Ужгородом немає. Він побоювався, що з такими темпами процес не закінчиться до 20 травня (дати закінчення візи). Разом з тим, Скоржепа пише про фінансові проблеми, з якими вони зіткнулися. 450 доларів (близько 2 407 рублів за тодішнім курсом), які вони отримали на витрати, не вистачало на життя, тому він змушений був позичати гроші. Він просить про можливість повернення найближчим транспортом. Проте чехословацька влада залишає його ще до 20 червня, переказавши 13 тис. рублів [15]. Ще два транспорті прибули до Кошіц 14 травня (67 осіб) та 20 травня (15 осіб). Отже, загалом повернутися змогли лише 169 «візитерів». Таким чином, справу громадян ЧСР, котрі потрапили на Закарпатську Україну в першій половині 1945 р. й через закриття кордонів у листопаді 1945 р. не змогли повернутися, було вирішено тільки частково аж через три роки, влітку 1948 р. Частина людей (у фондах Державного архіву Закарпатської області зберігаються списки близько 500 осіб, так званих «візитерів» [7, арк.1-155]) все ж змогла повернутися на батьківщину, незважаючи на потужний опір бюрократичної системи, пройшовши через численні проблеми протягом трьох років.

Нелегальний перетин чехословацького кордону. Ще одним явищем, яке виникло внаслідок встановлення «залізної завіси» між СРСР та Чехословаччиною в листопаді 1945 р., став нелегальний перехід кордону. Воно було тісно пов'язане з іншими міграційними процесами, що відбувалися на Закарпатті в 1945-1948 рр., зокрема із процесами оптації, репатріації до СРСР, міграції єврейського населення, яке повернулося з концентраційних таборів, еміграції з політичних причин.

У радянських документах перша відома нам згадка про нелегальний перетин кордону з Чехосло-

ваччиною датується 7 січня 1946 р. Йдеться про доповідь щодо настроїв населення Закарпатської області начальника відділу контррозвідки «СМЕРШ» підполковника Овчіннікова. У ній він розділяє закарпатських емігрантів, українців і росіян, які емігрували до ЧСР протягом останніх 5 місяців і які мешкали там, на дві групи: українського та російського напрямів. «Група українського напрямку, – пише він, – висловлює невдоволення щодо широкості політики Радянської України на Закарпатській Україні, і бояться, що будуть притягнуті органами держбезпеки до відповідальності за свої самостійницькі переконання, а також за контакт і працю з німцями». Про російський напрям він згадує, що вони виступають проти «українізації Закарпатської України» та залучення колишніх членів уряду Волошина до керівництва областю. Крім того, Овчінніков пише про тенденції до створення емігрантами нелегальних організацій на території Чехословаччини, що ставлять за мету проведення плебісциту за від'єднання Закарпаття від ЧСР. Підполковник пише, що «в ЧСР організована нелегальна партія чехословацьких легіонерів, які ставлять за мету приєднання Закарпатської України до Чехословаччини» [8, с. 706-707].

Вперше в офіційних чехословацьких документах згадка про осіб, які нелегально переходять кордон, з'явилася 11 березня 1946 р. Зденек Томан, чехословацький уповноважений з питань прийому заяв на оптацію, у листі до міністерства закордонних справ ЧСР пише, що в Чехословаччину регулярно продовжують нелегально переходити особи, переважно єврейської національності. «Більшість із них, – продовжує Томан, – не розмовляє ні по-чеські, ні по-словацькі, взагалі. Та й з деяких інших причин їх проживання в Чехословаччині буде небажаним». Які це причини, чиновник, на жаль, не уточнив. Продовжуючи листа, він зазначає, що серед утікачів є й українці. «На Закарпатській Україні між цими людьми переважає думка, що вони дістануть чехословацьке громадянство. Вони аргументують цю свою думку тим, що чехословацькі ради (Томан має на увазі місцеві органи влади – П. Х.) ставляться до таких перебіжчиків більш ніж прихильно». Чиновник стверджує, що в цьому питанні, нарешті, потрібно навести порядок, і пропонує МЗС негайно обговорити його з радянською владою [22].

Відповідь надійшла Томану 20 березня 1946 р. У телефонограмі полковнику Перкові до Кошіц для нього було передано інформацію. Одним із пунктів даного повідомлення було наступне: «Інформуйте українських бажаних, а особливо євреїв, щоб не переходили із Закарпатської України до ЧСР, тому що вони є громадянами СРСР і не можуть, згідно з договором, оптувати наше громадянство. Якщо були в декого з цих осіб

прийнятті заяви, то вони не будуть позитивно вирішені. Радянська влада наполягає на тому, аби таких осіб повертати до СРСР» [25]. Отже, тільки з даного речення видно, що особа, учасник міграційних процесів на Закарпатті в післявоєнні роки, могла перебувати одночасно в кількох юридично-термінологічних площинах: опант, нелегальний порушник кордону та репатріант. У разі отримання відмови на оптацію особа, яка перетнула кордон, ставала порушником, а якщо її було ввіймано органами державної безпеки ЧСР і передано в руки радянської влади, то вона ставала примусовим репатріантом. Такі випадки мали місце.

У повідомленні про діяльність першої чехословацької оптаційної комісії від 3 грудня 1946 р. Зденек Томан наводить дані про приблизно 150 осіб (переважно ті, котрим відмовили в оптації), які були засуджені радянськими судами за спробу нелегального переходу кордону [34]. Таку ж цифру називають і деякі інші дослідники [3, с. 4]. Томан продовжує у повідомленні: «Цих осіб було засуджено до тюремного ув'язнення строком від 6 місяців до 3 років. Частина з них було вже відтранспортовано до різних трудових таборів в СРСР. Під час останньої розмови з Іваном Туряницею членам оптаційної комісії було обіцяно, що ці люди будуть передані в ЧСР разом з іншими опантами» [34].

Натомість, вже через 4 місяці, 30 березня, Франтішек Кураціна відсилає звіт у чехословацько-радянську ліквідаційну комісію, в котрому наводить цифру: «150-200 осіб, яким радянські суди призначили ув'язнення за нелегальний перетин кордону від 6 місяців до 2 років». Він, так само як і Зденек Томан, наводить інформацію про те, що частину з них уже відправлено до трудових таборів. Кураціна просив комісію обговорити дане питання й винести рішення про звільнення цих осіб [35].

За спробу нелегального переходу чи за нелегальний перехід кордону громадян СРСР судили за статтею 80 Кримінального кодексу УРСР, згідно з якою засуджували «за виїзд за кордон або в'їзд до Союзу РСР без установленого паспорта або дозволу належної влади». Вона передбачала «ув'язнення в табір на строк від одного до трьох років». Значну кількість громадян було засуджено за статтею 56-25, в якій наголошувалося, що «за сприяння незаконному переході державних кордонів, вчинених як промисел або службовими особами, застосовується позбавлення волі на строк не менше як 1 рік». 60% осіб із числа «перебіжчиків» було засуджено саме за цими двома статтями. Хоча були й поодинокі випадки інкримінування важких політичних статей – «За зраду батьківщини», що передбачали засудження на термін 25 років трудових таборів [3, с. 5-6].

А тим часом радянські органи влади складали списки осіб, котрі нелегально покинули область і втекли в Чехословаччину, починаючи з 1945 р.

Облвиконком у 1946 р. розпочав з перевірки власних відділів. Так, 14 жовтня 1946 р. голова фінансового відділу повідомляв, що з його відомства втекли двоє працівників: Іван Кирлюк та Микола Булиця [5, арк. 1]. 21 жовтня 1946 р. міськвиконком Хуста переслав в облвиконком списки осіб, які проживали в Хусті й без дозволу покинули область з 21 жовтня 1946 р. по 1 січня 1947 р. У списках було зазначено 329 осіб, переважно більшість із них – єврейської національності. Тільки 45 осіб, тобто близько 15%, гіпотетично могли бути українцями, словаками чи угорцями (графа «національність» була відсутня, оскільки це було легко встановити на основі прізвищ та імен осіб – П. Х.) [5, арк. 2-16].

Ще в січні 1945 р. монсенйор Франтішек Гала, член чехословацької урядової делегації Немеца, писав у таємних депешах з Хуста, що інтелігенція переважно виступала проти приєднання Закарпаття до СРСР, тому багато хто виїздив у Чехословаччину. Його слова знайшли підтвердження у списках втікачів-учителів. Наприклад, з міста Ужгорода втекло 10 учителів. Останнім у списку значиться Гошовський Володимир Леонітович (тут помилка, повинно бути Леонідович – П. Х.), 1922 р. народження, навпроти його прізвища стоїть примітка: «Повернувся згідно з процесом оптації як репатріант» [5, арк. 17]. Відомий у майбутньому фольклорист, етномузиколог Гошовський нелегально перетнув кордон Чехословаччини у вересні 1946 р., а потім одним із перших транспортів разом із дружиною та одnorічною дитиною повернувся на Закарпаття. Скоріш за все, його репатріація була не примусовою, оскільки він не мав проблем із законом, працював у закарпатському краєзнавчому музеї, а згодом зробив карколомну кар'єру у сфері наукової музикології у Львові.

26 жовтня 1946 р. міськвиконком Мукачева також подав список осіб, котрі втекли в Чехословаччину. В ньому – 20 осіб, а першим у списку стоїть Драгула Микола Іванович, у графі «професія» якого значилося «голова міськради». Він був першим головою міського народного комітету та відкривав роботу першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України 26 листопада 1946 р. Крім нього, із представників інтелігенції у списку значаться директор міського відділу народної освіти, директор професійної сільськогосподарської школи Андрій Попович, три викладачі цієї ж школи, три лікарі, два юристи, зубний технік та адвокат. У примітках навпроти прізвищ Драгули та Поповича було зазначено: «Дружина проживає в Мукачеві» [5, арк. 19]. З міста Хуста в Чехословаччину також втекло 9 учителів [5, арк. 20]. Хустський окружний виконавчий комітет подав список із 47 осіб утікачів, переважно євреїв [5, арк. 21-23].

Фактично, вперше за всю історію між

територіями сучасних Словаччини і Закарпаття постав справжній кордон, при цьому він не збігався з етнічними межами. Це означало для Закарпаття різкий «ментальний рух на схід», проти чого «ногами проголосувала», в першу чергу, значна частина інтелігенції, а також практично вся єврейська меншина. Часто, наприклад, у межах міського простору ці поняття були певною мірою тотожними. Кордон став відправною точкою в житті тисяч закарпатців, змінив або надав їм іншого соціального та юридичного статусу. Встановлення чехословацько-радянського кордону послугувало причиною не лише цілого ряду міграційних процесів, а й каталізатором кризи чи зміни ідентичностей багатьох закарпатців.

Насамперед проблема торкалася так званих «візитерів», тобто громадян Чехословаччини, котрі, приїхавши в гості чи в інших справах 1945 р., не змогли виїхати назад через закриття кордону в листопаді. Ці особи стали невольними заручниками обставин. Питання «візитерів» вирішувалося чехословацькими органами «в пакеті» з опантантами, проте остаточного результату досягти вдалося аж по завершенні процесу оптації. Вони перебували на Закарпатті аж до травня 1948 р., протягом трьох

років, без правого статусу, матеріальної підтримки та допомоги. Це яскраво характеризує антигуманність тоталітарної сталінської політики в Радянському Союзі.

Ще одним супутнім процесом був масовий та поодинокий нелегальний перехід чехословацького кордону. Точну кількість осіб, котрі його нелегально перетнули в перші повоєнні роки, встановити важко. Адаже той, кому вдалося втекти й не потрапити до рук чехословацькій службі безпеки, намагався за будь-яку ціну натуралізуватися і легалізуватися в ЧСР. Це робилося шляхом укладання справжніх чи фіктивних шлюбів, зміни документів тощо. Осіб, котрі потрапляли до рук чехословацьких спецслужб, передавали радянським репатріаційним органам, які, у свою чергу, надсилали людей примусово назад. Непоодинокими були випадки втечі з транспортів під час репатріації. Загалом основну масу нелегальних утікачів становили євреї, котрі повернулися з концентраційних таборів та мігрували до Чехословаччини, а згодом – до Палестини чи США, а також інтелігенція, яка не бачила майбутнього в ідеологізованій системі радянського суспільства, тому її представники мігрували з політичних та економічних мотивів.

1. Вовканич І. І. Населення Закарпаття і Східної Словаччини у «великому переселенні народів» після Другої світової війни: оптація 1945-1947 рр. / І. Вовканич, І. Сьюсько, В. Марина // Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Сату-Маре: Краєзнавчий музей округу Сату-Маре, 1999. – С. 375-408.
2. Вовканич І. І. Чехословаччина в 1945-1948 роках. Нарис історії перехідного періоду / Іван Вовканич. – Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2000. – 325 с.
3. Гордійчук С. Нелегальна міграція незгодних з радянською владою закарпатців в 1946-1950-х роках. / Сергій Гордійчук // Україна в контексті Європейської історії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2014. – С. 195-207.
4. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп. 1. – Од. зб. 6. – Список чехословацьких громадян, які прибули на територію області в 1945 році і не могли повернутися в зв'язку з закриттям кордону, за 1946 рік. – 4 арк.
5. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп. 1. – Од. зб. 7. – Списки громадян, які залишили область і без дозволу виїхали за кордон в 1946-1947 роках. – 38 арк.
6. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп. 1. – Од. зб. 15. – Документи про повернення іноземних громадян із області в Чехословаччину, Угорщину, Польщу, в зв'язку з закриттям кордону (списки, довідки, листування). – 50 арк.
7. ДАЗО. – Ф. Р-236. – Відділ у справах репатріації Закарпатського облвиконкому, м. Ужгород. – Оп. 1. – Од. зб. 28. – Документи про повернення іноземних громадян в Чехословаччину, Угорщину, Польщу із Закарпатської області в зв'язку з закриттям кордону (списки, довідки, листування). – 155 арк.
8. Довідка щодо настроїв серед мешканців Закарпатської області у зв'язку з приєднанням Закарпатської України до Радянського Союзу та майбутніми виборами до Верховної Ради СРСР // Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи / С. М. Аржевітін. – Вінниця: Вид-во «Тезис», 2013. – 868 с.
9. Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура: Ураїномовний варіант українсько-угорського видання / Ред. М. Вегеш, Ч. Фединець. – Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
10. Макара М. Карпатами споріднені. Історичний нарис українсько-словацьких етнополітичних та етнокультурних відносин / М. Макара, І. Мигович. – Вид. друге, доп. – Ужгород: ВАТ «Патент», 1999. – 84 с.
11. Офіцинський Р. Закарпаття у міграційних процесах (1944-1955) / Р. Офіцинський, В. Петрецький // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Говерла, 2006. – Вип. 17. – С. 48-53.
12. «Поверх кордону»: концепція прикордоння як об'єкт дослідження / Андреас Каппелер, Володимир

- Кравченко, Ларрі Вульф, Сергій Плохій, Кейт Браун, Сергій Леп'явко, Бйорріс Куцмані // Україна Модерна. – Число 18: Пограниччя – країни – периферії. – Київ: Критика, 2011. – С. 47-78.
13. Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky v Praze (далі AMZV ČR, Praha). – Fond Konzulární odbor/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Optování pro ČSR na Zakarpatské Ukrajině. – Dalnopis Kuraciny z Moskvy ze dne 8.IV.1947.
 14. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Clementise na velvyslanectví ČSR v Moskvě ze dne 11.VII.1946.
 15. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Dr. Skořepy ze dne 10.V.1948.
 16. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Ministerstva vnitra na MZV ze dne 10.V.1947.
 17. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis optantů na MZV ze dne 7.XI.1946.
 18. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana I. Turjanici ze dne 7.I.1946.
 19. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV státnímú tajemníkovi.
 20. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 7.I.1946.
 21. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 13.II.1946.
 22. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Dopis Z. Tomana na MZV ze dne 11.III.1946.
 23. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kašpárek na MZV ze dne 24.VII.1947.
 24. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Kuracina Kaganoviču ze dne 27.VIII.1947.
 25. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telefonogram Perkovi ze dne 20.III.1946.
 26. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 20.I.1948.
 27. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram Horáka na MZV ze dne 5.III.1948.
 28. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Telegram velvyslanectví ČSR v Moskvě na MZV ze dne 21.XII.1946.
 29. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam Dr. Hynko o návštěvě I. Turjanici ze dne 12.III.1947.
 30. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam Ministerstva vnitra na MZV ze dne 10.X.1947.
 31. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam o rozhovoru Clementisa a Zorina ze dne 8.VII.1946.
 32. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Záznam z užší meziministerské porady konané dne 28.XI.1947.
 33. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Zpráva o činnosti opční komise v Užhorodě ze dne 1.II.1946
 34. AMZV ČR, Praha. – F. KO/1, 1945-1949. – kr. 68. – sign. 47420. – Zpráva o činnosti opční komise ze dne 3.XII.1946.
 35. Národní archiv České Republiky v Praze. – F. Ministerstvo vnitra – nová registratura. – sign. A4170. – ka.1163. – Osoby slovenskej a českej národnosti k vysťahovaním do ČSR podľa dohody SSSR a ČSR o Zakarpatskej Ukrajině zo dňa 29. Júna 1945. – Hlášenie Kuraciny zo dňa 30.III.1947.

РЕЗЮМЕ

МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ, СВЯЗАННЫЕ С УСТАНОВЛЕНИЕМ ЧЕХОСЛОВАЦКО-СОВЕТСКОЙ ГРАНИЦЫ (1945-1948 гг.)

Худиш П. М. (Ужгород)

В статье предпринята попытка исследовать миграционные процессы, связанные с появлением чехословацко-советской границы в ноябре 1945 г. Граница стала важным фактором в жизни жителей Закарпатья и Чехословацкой республики и привела к миграционному процессу – нелегальному переходу лиц из СССР в ЧСР. Граждане, которые нелегально пересекли границу, руководствовались преимущественно политическими и экономическими мотивами. Кроме того, в статье рассмотрена судьба так называемых «визитеров», граждан Чехословакии, попавших в Закарпатскую Украину в первой половине 1945 г. и не имеющих возможности вернуться домой по причине установления границы между ЧСР и СССР.

Ключевые слова: Закарпатье, Чехословакия, нелегальный переход границы, «визитеры», миграция.

SUMMARY
MIGRATION PROCESSES ASSOCIATED WITH THE APPEARANCE
OF THE CZECHOSLOVAK-SOVIET BORDER (1945-1948)

P. Khudish (Uzhhorod)

In the article the migration processes associated with the appearance of the Czechoslovak-Soviet border in November 1945 have been investigated. The border has become an important factor in the life of the inhabitants of Transcarpathia and the Czechoslovak Republic. It caused to the migration process of the illegal border-crossing of people from the USSR to the Czechoslovak Republic. Those people guided primarily by political and economic motives. Also the article investigates the destiny of the so-called "visitors", Czechoslovak citizens who came to the Transcarpathian Ukraine in the first half of 1945, and had not opportunity to return home because of appearance of the border between the Czechoslovak Republic and the Soviet Union.

Keywords: Transcarpathia, Czechoslovakia, illegal border-crossing, "visitors", migration.